

Odnos ličnosti i društvenih stavova kroz povijest sagledavan je na barem tri načina. Jedna je skupina teorija pretpostavila njihovo potpuno prožimanje, pri čemu su stavovi smatrani sastavnim dijelom ličnosti, po malo čemu posebnom ili izdvojenom od ostalih njezinih dijelova. Takvo su gledište zagovarali teoretičari naklonjeni sveobuhvatnoj definiciji ličnosti, prema kojoj ona predstavlja sve što pridonosi objašnjenju nečijeg ponašanja u određenoj situaciji. U Cattellovoj teoriji, temeljne su odrednice društvenih stavova posve identične odgovarajućim dimenzijama ličnosti (Cattell, 1950). Prva od temeljnih dimenzija društvenih stavova što ih Cattell navodi, *radikalizam* prema *konzervativizmu*, podudarna je s istoimenim faktorom ličnosti, nazvanom još *isklonost razmišljanju* Isto vrijedi i za drugu odrednicu društvenih stavova, nazvanu *vrdoglava racionalnost* prema *emocionalnosti* koju autor poistovjećuje s crtom *uglađenosti*. Slično uvjerenje zastupa Allport (1961) čije gledište možda najbolje opisuje fluidna granica kojom odjeljuje crte ličnosti od stavova. Nije uvijek moguće, smatra Allport, razlikovati jedno od drugoga. Pojedine se ljudske osobine istodobno mogu pojmiti i kao crte i kao stavovi.

Ličnost u užem smislu uobičajeno se ipak luči od društvenih stavova. Najčešće se ova dva široka psihologijska konstrukta sagledavaju kao odijeljene cjeline koje, međutim, posjeduju i razmjerno mnogo zajedničkoga. Da spomenemo samo neke, ovoj skupini teorija pripadaju modeli Eysencka (Eysenck, 1954; Eysenck i Wilson, 1978), Wilsona (1973), Adorna (Adorno i sur., 1950), i Christiea (Christie i Geis, 1970).

Treće gledište, zastupano poglavito od marksistički usmjerenih filozofa i sociologa, traži korijene društvenih stavova i ideologije uopće u društvenom statusu i klasnoj pripadnosti, zanemarujući pritom doprinos ličnosti. No takav pristup nije karakterističan samo za marksiste. Njemu se, u većoj ili manjoj mjeri priklanjaju sociolozi, pa čak i socijalni psiholozi (Dewey i Humber, 1951; Lindesmith i Strauss, 1942), smatrajući stavove i cjelokupno ljudsko ponašanje odrazom različitih vanjskih odrednica i temeljeći vlastiti situacionistički model na zakonima tipa podražaj-odgovor. Takvo stajalište na stanovit način zagovaraju i pristalice biheviorističke teorije, pri čemu najradikalniji od njih uopće ne priznaju postojanje unutarnjih regulacijskih mehanizama poput stavova ili osobina ličnosti (Skinner, 1953).

Na sličan oblik zapostavljanja ličnosti pri analizi društvenih stavova nailazimo i kod kognitivista, koji ih izučavaju uglavnom ili isključivo kao oblik prerade informacija (Pratkanis i sur., 1989). No i pritom valja izdvojiti teoretičare koji ove dvije grane socijalne psihologije, kognitivističku i personalističku, nastoje izmiriti (Tetlock, 1989), zagovarajući uglavnom analizu na razini hibridnih konstrukata poput kognitivnih stilova (Tetlock, 1983).

Smatrajući pristupe koji ličnost posve polstovjećuju s društvenim stavovima, jednako kao i one koji njezin udio u njihovu usvajanju posve zanemaruju, naivnima i redukcionističkima, istraživanje smo teorijski utemeljili na postavkama djelomičnog determinizma. Pritom smo, međutim, posve svjesni utjecaja što ga na stavove imaju socijalni, situacijski i kognitivni kontekst.

1.1 DRUŠTVENI STAVOVI

U razmjerno kratkom vremenu svog postojanja, pojam stava je, poglavito u socijalnoj psihologiji, ali i psihologiji općenito, zauzeo središnje mjesto i postao predmetom nepodijeljenog interesa, o čemu svjedoče brojna istraživanja. Ubrzo nakon Thurstoneovih znamenitih radova (Thurstone, 1928, 1931), kojima je udaren temelj mje-

renju stavova u smislu kakvim ih poznaje suvremena psihologija, znanstvena je periodika doslovno preplavljena studijama iz toga područja. Uz Thurstonea, prvu su fazu, obilježenu ponajprije zanimanjem za postupke mjerenja stavova, odredili i neki drugi velikani socijalne psihologije (Bogardus, 1925; Likert, 1932). Od trenutka uvođenja u područje znanstvene psihologije, izučavanje stavova gotovo neprekidno dominira socijalnom psihologijom i nije vjerojatno da će se takvo stanje u dogledno vrijeme promijeniti (McGuire, 1986).

Posebnost i privlačnost stavova leži poglavito u njihovoj povezanosti s ponašanjem koja ih čini pogodnim sredstvom predviđanja nečijeg djelovanja. Također, stavovi izmiruju biologistički usmjerenu psihologiju i sociološki situacionizam, čije sporenje oko temeljnih odrednica ljudskog ponašanja time postaje bespredmetnim. Uz to je stavovima pridana važna uloga psihologijskog konstrukta koji objedinjuje područja kognicije, emocija i ponašanja.

Jedna od prvih i povijesno gledano najznačajnija definicija stava izrečena pošto ga je psihologija usvojila kao znanstveni konstrukt, bila je ona Allportova (1935), u kojoj su sadržani uglavnom svi bitni sastojci značenja što mu ga psiholozi i danas pridaju. Prema njoj, stav je, iskustvom usvojeno, stanje mentalne spremnosti, koje usmjeruje i utječe na reakcije pojedinca prema svim objektima i situacijama s kojima je povezan. Ovu bi definiciju, vjerojatno, i danas potpisala većina psihologa. Ipak, pojam stava još uvijek ne izaziva neprijepornu suglasnost socijalnih psihologa.

Tradicionalno određenje stava kojim ga se opisuje kao trajan i dosljedan način mišljenja, osjećanja i ponašanja prema određenim ljudima, pojavama ili objektima jedna je od uobičajenih definicija što ih nalazimo u priručnicima socijalne psihologije starijeg datuma. Takvom određenju priklanjaju se i mnogi drugi (Eiser, 1986; Mueller, 1986), no u novije se vrijeme složenost konstrukta stava problematizira i preispituje (Fazio, 1989; Greenwald, 1989; Zanna i Rempel, 1988). Istraživanja u kojima je stav operacionaliziran kao cjelina sačinjena od emocionalne, kognitivne i ponašajne sastavnice izrazito su rijetka (Tesser i Shaffer, 1990), tek uz iznimku onih koja za problem imaju upravo provjeru takve strukturiranosti. Stoga se odnedavno u literaturi prednost daje onim određenjima stavova koja ih predstavljaju kao jednodimenzionalne konstrukte utemeljene na

vrednovanju različitih pojava i objekata (Fazio, 1989; Greenwald, 1989; Zanna i Rempel, 1988; Pratkanis, 1989). Jedno od takvih određenja opisuje stav kao povoljno ili nepovoljno vrednovanje nečega ili nekoga iskazano u nečijim uvjerenjima, osjećajima ili namjeravanom ponašanju (Myers, 1993).

Stavovi se javljaju prema svim objektima s kojima osoba u svakom trenutku života dolazi u dodir. Neki od njih odražavaju posve osobna iskustva, dok se drugi odnose na svima poznate pojmove i pojave, što ih čini dobrom osnovom za proučavanje razlika među pojedincima. Tom području skupnih uvjerenja pripadaju i stavovi kategorizirani kao društveni (često nazivani i političkima), koji okupljaju vrijednosna određenja prema različitim pitanjima i problemima relevantnima za neku društvenu zajednicu.

1.1.1 Struktura društvenih stavova

Nastojanje da se u stavu prema nekom društvenom problemu prepozna očitovanje dosljednog ideološkog opredjeljenja, odražava uvjerenje da su stavovi međusobno povezani, a ne izolirani, te kako se na temelju njihove međusobne povezanosti mogu utvrditi temeljne odrednice na kojima počivaju. Takav pristup stavovima, mogli bismo ga nazvati taksonomskim, javio se ubrzo pošto je stav kao konstrukt uveden pod okrilje znanstvene psihologije, čemu je nedvojbeno pridonijelo širenje primjene faktorske analize pružajući tako tehničku potporu provjeri spomenutog teorijskog gledišta.

Pitanje vertikalne strukture društvenih stavova postalo je aktualno krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina prošlog stoljeća, pionirskim radovima Fergusona (1939) i Eysencka (1944). Već su početna istraživanja pokazala da se društveni stavovi ne javljaju izolirano, već da su odraz određenog, manjeg broja temeljnih konstrukata. Modeli pojedinih teoretičara u tom su se trenutku, pa i kasnije, razlikovali samo prema broju pretpostavljenih i otkrivenih temeljnih dimenzija i njihovu sadržaju.

Ipak valja napomenuti kako u radu dijela autora, osobito onih politološkog usmjerenja, vlada uvjerenje da je postojanje jasne organizacije društvenih stavova, koju bi se moglo nazvati ideologi-

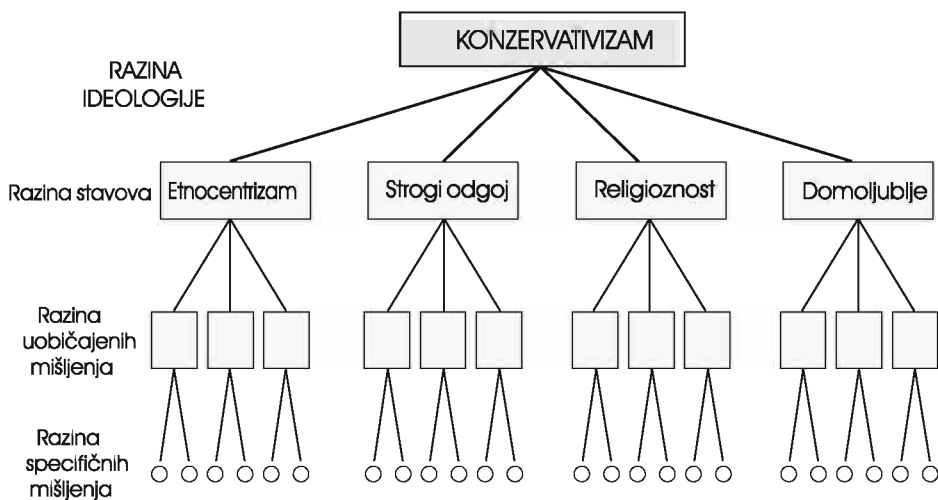
jom, dvojbena (Bell, 1960; Converse, 1980). Takva su mišljenja podržana nalazima kako znatan dio pučanstva nije upoznat, ili posjeduje pogrešna uvjerenja o važnim pitanjima o kojima se naširoko raspravljalo u medijima (McGuire, 1985). Također postoje i pokazatelji da se stavovi što ih pojedinci u nekom trenutku zastupaju, razmjerno lako odbacuju i zamjenjuju novima, čineći dvojbenu njihovu čvrstu ideološku pozadinu (Converse, 1970; Jennings i Niemi, 1981). Također su uočene i pojave kolebanja stavova u funkciji formulacije pitanja te promjene redoslijeda riječi (Turner i Krauss, 1978; Suchman i Presser, 1981), kao i niska međusobna konzistentnost bliskih stavova. Kako smatra McGuire (1989), odsustvo čvrstog ideološkog okvira može biti posljedica brojnih čimbenika, poput nedovoljne kognitivne sofisticiranosti dijela pučanstva, nevažnosti značajnog broja društvenih pitanja za svakodnevni život ili različite ideološke strukturiranosti pojedinih društava.

Premda su navodi što ih iznose teorije koje pokapaju tradicionalnu ideologiju točni, oni ipak ne argumentiraju odbacivanje strukturiranosti društvenih stavova na nekoj razini različitoj od one zastupljene među filozofima i politolozima. Izostanak očekivane koherencije među stavovima svjedoči samo o tome da je polazni ideološki model pogrešan, odnosno nesukladan javnom viđenju. Stoga ćemo se u studiji baviti ideologijom samo u onom obliku u kojem ona proizlazi iz odgovora ispitanika. Ipak, neke od opaski valja neprestano imati na umu, ponajprije ovisnost strukturiranosti društvenih stavova o kognitivnoj sofisticiranosti.

Eysenckov model strukture društvenih stavova

Eysenckov je doprinos polju ispitivanja vertikalne strukture društvenih stavova bez dvojbe nezaobilazan jer je njime ono ne samo otpočeto, nego su istraživanja ubrzo uobličena u teorijski model (Ey-

¹ Definicije ideologije se, uostalom, od takvog operativnog određenja razlikuju samo u manjoj mjeri. Plamenatz (1970, str. 15), primjerice, smatra da je ideologija "skup usko povezanih vjerovanja, ideja ili stavova, svojstvenih nekoj skupini ili zajednici". Političku ideologiju koju se u literaturi često poistovjećuje s najvišom hijerarhijskom razinom društvenih stavova, Macridis i Hulliung (1996) definiraju kao: "skup ideja ili vjerovanja, koje osobe imaju o političkom sustavu, njegovim institucijama te svome položaju i ulozi u njemu".

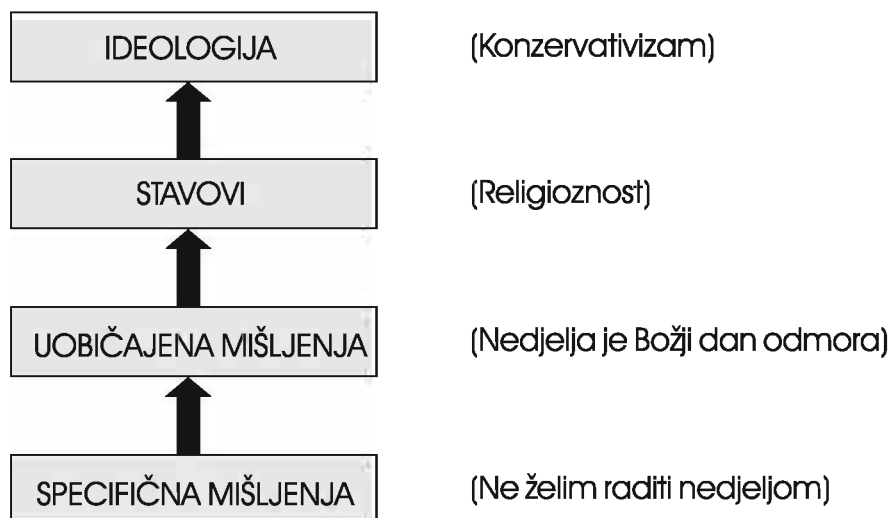

SLIKA 1. Povezanost i organizacija mišljenja, stavova i ideologije (Eysenck, 1954, str. 112)

senck, 1954) koji je, da se poslužimo Kuhnovom sintagmom (Kuhn, 1970), postao paradigma svim kasnijim sličnim nastojanjima.

Prema temeljnim postavkama modela, organizacija društvenih stavova slijedi hijerarhijsko ustrojstvo, koje počiva na četiri razine različitog stupnja općenitosti.

Pri samom dnu strukture nalaze se mišljenja ni po čemu svojstvena pojedincu koji ih izražava. U nekim drugim okolnostima, ista bi osoba mogla zastupati i posve različito mišljenje. Ona, prema tome, nisu odraz trajnijih osobina, već situacijskih i akcidentalnih činitelja, tako da zbog svoje efemernosti nisu zanimljiva niti pogodna za znanstveno izučavanje. Na drugoj, višoj razini nalaze se mišljenja svojstvena pojedincu, odnosno ona koja iskazuje u različitim situacijama i pod raznorodnim okolnostima. Za razliku od mišljenja najniže razine, ona nisu podložna iznenadnim proizvoljnim promjenama, što ih čini razmjerno stabilnima. S obzirom da se mišljenja treće razine ne javljaju izolirano, već se vežu jedna uz druga oko nekog pitanja, pružaju temelj za višu hijerarhijsku razinu koju, prema Eysencku, sačinjavaju stavovi. Sastavljeni od većeg broja mišljenja o pojedinom problemu, stavovi su razmjerno postojane strukture koje pružaju mnogo cjelovitiju sliku pojedinčeva vrednovanja pojave na koju se

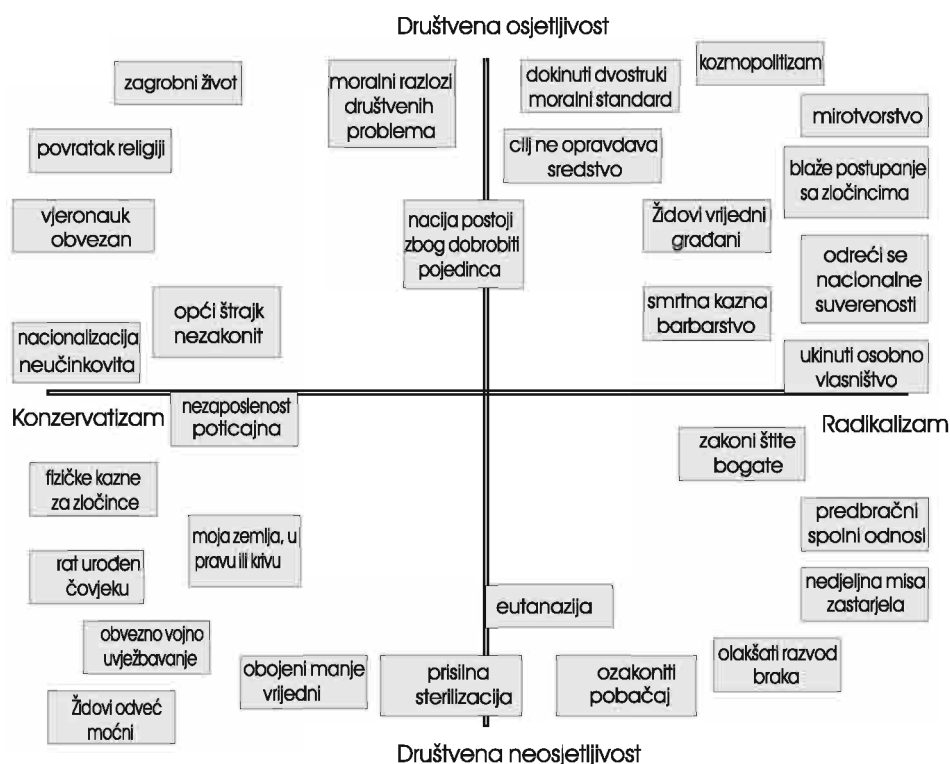
SLIKA 2. Prikaz organizacije stavova prema Eysenckovu modelu u zamišljenom primjeru

odnose. Međutim, ni stavovi nisu međusobno neovisni. Osobe koje zastupaju određene stavove imaju također, statistički gledano, veću vjerojatnost zastupanja nekih drugih stavova. Povezanost među stavovima jest pokazatelj da se i oni dadu svesti na manji broj nadređenih konstrukata odgovornih za uočeno kovariranje. Tu nadređenu strukturu najviše hijerarhijske razine Eysenck naziva natstavovima ili ideologijama. Eysenckove je postavke moguće sažeti u vrlo jednostavan model, prikazan usporedo s primjerom u slici 2.

Eysenck također razlikuje i razine zahvaćene pojedinom vrstom istraživanja. Tako se istraživanja javnoga mnijenja, prema njegovu uvjerenju, uglavnom bave razinom mišljenja, ispitujući napose sud javnosti o pojedinim aktualnim problemima. Istraživanja stavova korištenjem posebno izrađenih namjenskih ljestvica zahvaćaju treću razinu, dok je za izučavanje ideologije nužna uporaba faktorske analize.

U brojnim istraživanjima što ih je proveo, Eysenck je pokazao da se prostor društvenih stavova daje svesti na dvije temeljne ideološke dimenzije (Eysenck, 1944, 1947, 1951). To su otprije znana i u politologiji naširoko korištena dimenzija *radikalizma* prema *konzervativizmu* te novootkrivena osobina koju je autor, slijedeći tipologiju W. Jamesa, nazvao *tvrdoglavost* prema *popustljivosti* (toughminded-

-tenderminded). Prvi od izlučenih faktora suprotstavlja radikalnu konzervativnoj ideologiji, a očituje se poglavito u stavovima vezanim uz domoljublje, religioznost, nacionalizam, zagovaranje osobnog vlasništva te strože kažnjavanje zločinaca, koje odreda podržavaju osobe konzervativnog usmjerenja. Prema Eysencku, radikalni svjetonazor, objedinjuje povoljne stavove o komunizmu, mirotvorstvu, kontroli rađanja i seksualnim slobodama (Eysenck, 1954). Druga dimenzija odjeljuje zagovaranje smrtne kazne, strože kažnjavanje zločinaca, rastavu braka, seksualne slobode i neizbježnost rata od njima suprotstavljenih stavova - podržavanja mirotvorstva i religioznosti. Njome je, prema Eysencku, primjereno opisana dvojnost praktičnog prema teoretskom, sadržana i u Jamesovom razlikovanju tvrdoglavosti od popustljivosti. Zbog neprevodljivosti Jamesovih naziva, koji u hrvatskom jeziku poprimaju posve različite konotacije, u nastavku

SLIKA 3. Eysenckov model strukture društvenih stavova (Eysenck, 1951)

ćemo se, u opisivaju spomenute dimenzije, služiti terminom *društvena neosjetljivost* (toughmindedness), odnosno *društvena osjetljivost* (tendermindedness), koji su, prema našem uvjerenju, primjerenijeg značenja. Cattell je, radeći neovisno od Eysencka, došao do posve istih zaključaka, nalazeći da se društveni stavovi mogu, na najopćenitijoj razini, svesti na dvije temeljne odrednice - radikalizam i tvrdoglavi realizam (Cattell, 1950). Njegovi su nalazi još više poduprli Eysenckove osnovne hipoteze.

Eysenckov je model moguće opisati u dvodimenzionalnom koordinatnom sustavu, tako da je zagovaranje nekog stava određeno položajem pojedinca na temeljnim ideologijskim odrednicama, *radikalizmu* i *društvenoj neosjetljivosti* (slika 3).

Od svojeg je nastanka Eysenckov model neprekidno provjeravan pri čemu je zadobio znatnu empirijsku podršku (Dator, 1969; Eysenck, 1975, 1976; Bruni i Eysenck, 1976; Hewitt i sur., 1977; Singh, 1977; Eysenck i Wilson, 1978; Stone i sur., 1985), što mu je očuvalo aktualnost do današnjih dana. No tijekom vremena javljale su se i različite teorije o strukturi društvenih stavova, a među njima i one koje su bile u suprotnosti s Eysenckovim nalazima. Ukratko ćemo opisati najvažnije od njih.

Ostali modeli i teorije društvenih stavova

Prvu i možda najbitniju razliku između Eysenckove teorije i preostalih modela strukture društvenih stavova nalazimo u stupnju razrađenosti. Modeli koji se nude u zamjenu Eysenckovim teorijskim postavkama često su metodološki skromniji, teorijski nedoradjeni i utemeljeni na manjem broju istraživanja. Nastojat ćemo se stoga zadržati ponajprije na onim teorijama čija ih metodologija i stupanj ponovljivosti izdižu iznad nebrojenih i nesustavnih pokušaja određivanja temeljnih ideoloških odrednica.

Fergusonova istraživanja strukture društvenih stavova

Začetnik jednog od prvih teorijskih pokušaja utvrđivanja strukture društvenih stavova bio je Ferguson (1939). Nizom radova s kraja tridesetih i početka četrdesetih godina prošlog stoljeća (Fergu-

son, 1939, 1941, 1944) analizirao je temeljne odrednice ljestvica društvenih stavova što ih je konstruirao Thurstone. U istraživanja su uključene po dvije inačice (A i B) svake od ljestvica što su tematski pokrivala stavove o religiji, evoluciji, kontroli rađanja, ratu, smrtnoj kazni, kažnjavanju zločinaca, komunizmu, cenzuri, pravu i domoljublju. Faktorska je analiza pokazala kako se pobrojani stavovi dadu svesti na tri široka faktora koji su udovoljavali zahtjevima jednostavne strukture (Thurstone, 1947). Dimenzije su nazvane *religioznost*, *humanitarnost* i *nacionalizam*. No osnovni problem pri razmatranju Fergusonovih istraživanja jest uporaba kosokutne rotacije koja je donekle zamaglila uvid u brojnost temeljnih dimenzija. Naročito se to pokazalo u kasnijem Fergusonovom istraživanju kojim je pokušao ponoviti vlastite nalaze (Ferguson, 1973), u čemu je, prema vlastitom mišljenju uspio, ali su rezultati, iz očiju objektivnog promatrača, dvojbeni. Ako su korelacije među faktorima u prvim istraživanjima i bile prihvatljivo niske, u novijem su se istraživanju faktori *religioznosti* i *nacionalizma* gotovo stopili, uvjerljivo svjedočeći kako bi dvodimenzionalna struktura bila znatno primjerenija u opisu dobivenih korelacija. U zaključku to neizravno priznaje i sam autor, priklanjajući se stajalištu kako je vlastitim istraživanjima zahvatio stavove, odnosno, u Eysenckovoj terminologiji, treću razinu općenitosti, što je opravdalo zadržavanje oba faktora i pored visoke međusobne korelacije. Iako autor smatra da korelacija između *religioznosti* i *nacionalizma* odražava zasićenost *društvenom neosjetljivošću* (Ferguson, 1973), skloniji smo prihvatiti Eysenckovu argumentaciju kako se radi o mješavini *konzervativizma* i *društvene osjetljivosti*.

Guilfordova istraživanja temeljnih društvenih stavova

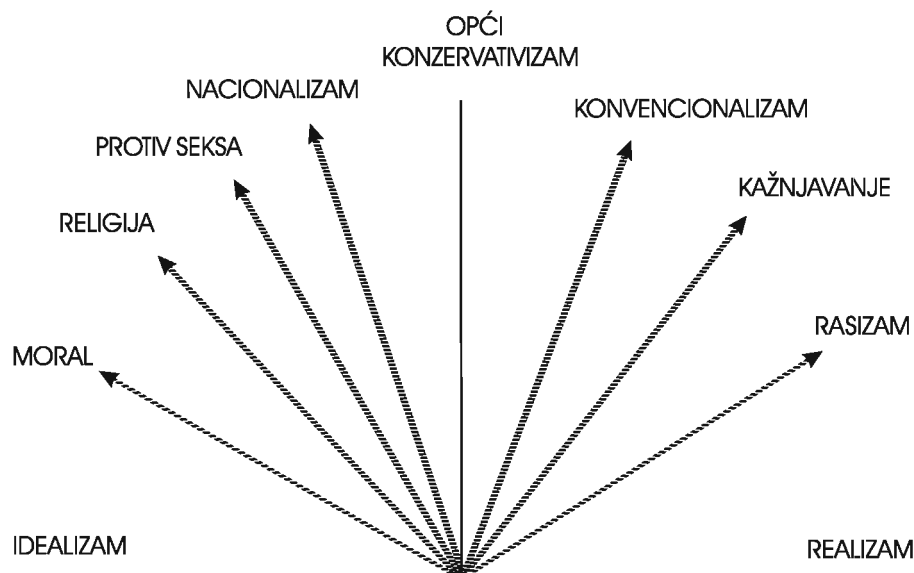
Nastavljajući svoja istraživanja na području ličnosti, Guilford je, poput Cattella i Eysencka, faktorskom analizom stavova nastojao utvrditi njihove temeljne odrednice, uspostavljajući tako paralelizam između različitih vidova ljudskog ponašanja (Guilford, 1959). Međutim, za razliku od Eysencka, koji je jednako kao i pri izučavanju ličnosti, težio najvišoj razini općenitosti, Guilford je smatrao da se društveni stavovi ne mogu svesti na manje od pet temeljnih dimenzija. Nazvao ih je *liberalizam-konzervativizam*, *religioznost-ateizam*,

humanitarnost-ne-humanitarnost, nacionalizam -Internacionalizam i evolucionizam -revolucionarnost. U svojoj osnovi, Guilfordova teorija ne proturječi Eysenckovoj jer se svi njegovi faktori mogu svesti na Eysenckove dimenzije. Jedina se razlika, premda nimalo nebitna, sastoji u ponuđenoj razini općenitosti.

Wilsonova teorija konzervativizma

Svoju je teoriju Wilson (1973a) utemeljio na posebno oblikovanom mjernom instrumentu. Zamjerajući postojećim ljestvicama stavova složenost i dvosmislenost te često i podložnost biranju odgovora prema njihovim oblikovnim, a ne sadržajnim svojstvima, Wilson je načinio mjerni instrument koristeći ključne pojmove kao podražajne čestice (Wilson i Patterson, 1968). Pritom je, prema vlastitom mišljenju, izbjegao odgovore zasićene podražajnim kontekstom više negoli samim procjenjivanim podražajem. Uz to i odgovori na ključne pojmove koji odražavaju ponajprije neodloženu emocionalnu reakciju o predočenom pitanju, nisu inhibirani ni zamagljeni konkretnom formulacijom. Na taj se način, prema autoru, povećava valjanost instrumenta jer on prestaje biti opterećen različitim dimenzijama podražajnog konteksta (Wilson i Nias, 1973). Ljestvica *konzervativizma* što ju je sastavio Wilson, pokazala se valjanim instrumentom zadovoljavajućih metrijskih svojstava (Wilson, 1973b). Njezinom je faktorizacijom autor utvrdio snažan opći faktor *konzervativizma* kojim su bile zasićene gotovo sve čestice sadržane u instrumentu (Wilson, 1973c). Takav početni zaključak ipak nije bio posve opravdan, jer ga je Wilson temeljio na prvoj glavnoj komponenti prije rotacije, što je postupak koji nedvojbeno favorizira uopćenost, čak i kad nije prisutna. Zadržavajući uz faktor *konzervativizma* još i sljedeću dimenziju, što ju je nazvao *idealizam* prema *realizmu*, Wilson je dobio strukturu uglavnom usporedivu s Eysenckovim modelom. Priroda faktora *idealizma* koji, prema autoru, odjeljuje moralne i idealističke stavove od onih utemeljenih na osobnom iskustvu, naglašeno je slična Eysenckovoj *društvenoj osjetljivosti*, tako da se Wilsonov i Eysenckov model uglavnom mogu polistovjetiti. Takav se zaključak može izvesti i na temelju grafičkog prikaza Wilsonovih faktora.

Uočljivo je kako je opći konzervativizam u određenoj mjeri zasićen svim sadržajnim cjelinama zastupljenima u ljestvici, što je

SLIKA 4. Sadržajno određenje Wilsonovih faktora konzervativizma i idealizma (Wilson, 1973a)

donekle očekivana posljedica izabrane metode glavnih komponenata bez rotacije. Isto je tako uočljiva opreka rasizma s jedne, i moralnosti sa suprotne strane drugog izlučenog faktora, koji pokazuje neporecivu sličnost s Eysenckovom dimenzijom *društvene osjetljivosti*

Ono što Wilsonovoj teoriji svakako valja zamjeriti jest donekle proizvoljno korištenje metode kako bi se dokazale vlastite postavke. Da postoji i mogućnost drugačijeg određivanja dimenzionalnosti prostora društvenih stavova svjedoči rad Bagleya (1970), koji je faktorizirao istu ljestvicu i zakrenuo dobivene dimenzije, njih čak 15 u promax poziciju, nakon čega je izlučio dva faktora višeg reda. Iako se, s obzirom na visoku međusobnu korelaciju faktora višeg reda, također može govoriti o jednodimenzionalnosti, Bagley i Wilson se zadržavaju i na faktorima niže razine. Pet prvih faktora koje obojica smatraju protumačivima, nalaze se u razmjerno niskim korelacijama, što proturječi naglašavanoj jednodimenzionalnosti. Izlučene dimenzije nazvane su *militarizam-kažnjavanje*, *protuhedonizam*, *rasizam*, *religijski fundamentalizam* i *protivljenje umjetnosti*. Do sličnih je nalaza na dječjoj populaciji došao Nias (1973), faktorizirajući inačicu Wilsonove ljestvice konzervativizma. Pritom su izlučene četiri di-

menzije nazvane *religioznost, etnocentrizam, kažnjavanje* i *seks*. S obzirom na korištenu promax rotaciju, faktori nisu bili posve neovisni, ali su korelacije među njima bile razmjerno niske. Najveća je iznosila .37.

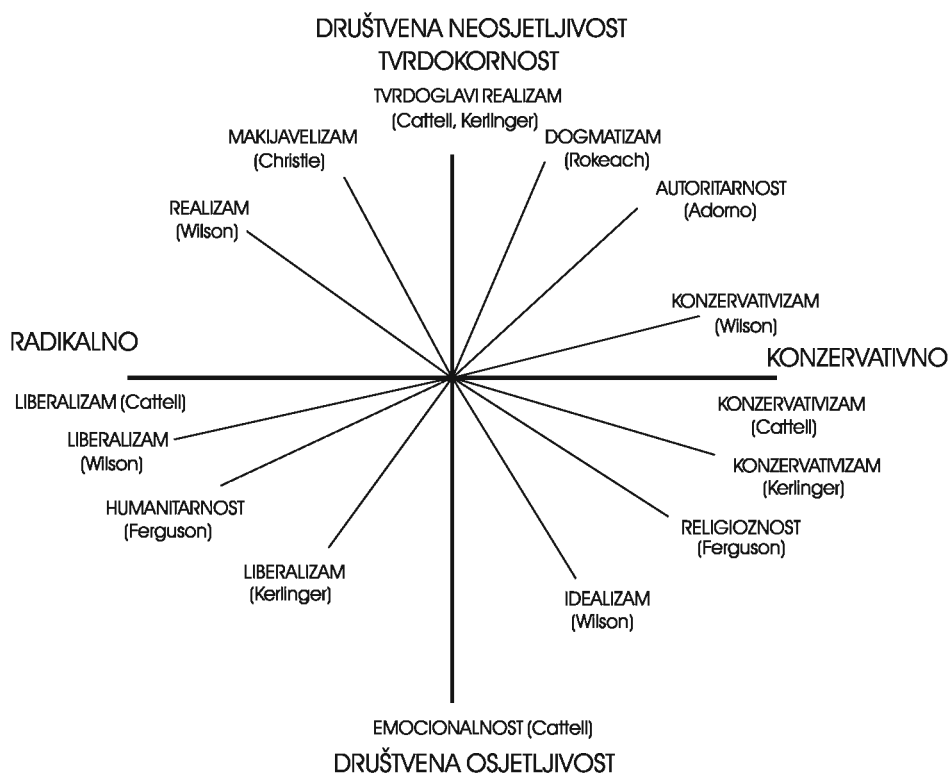
Kerlingerova teorija kriterijskih pojmova

Drugu teoriju utemeljenu na oblikovnim svojstvima mjerne ljestvice stavova razvio je Kerlinger (1972). Svodeći čestice, kao i Wilson, na pojmove i sintagme, pokušao je dokazati kako su pojedine od njih u različitoj mjeri značajne za određenje liberalizma, odnosno konzervativnosti. Očekivao je, naime, da će liberalizam biti zasićen jednim skupom čestica, a konzervativizam drugim. Te čestice, značajne u određenju bilo konzervativizma, bilo liberalizma, nazvao je kriterijskim pojmovima. Prema Kerlingeru, konzervativcima su, primjerice, bitne odrednice poput osobnog vlasništva, religioznosti i nacionalizma, dok su liberalima bitna građanska prava i društvene reforme. Njegovim je postavkama, suprotno Eysenckovoj teoriji (Eysenck, 1954; Eysenck i Wilson, 1978), odbačena bipolarnost faktora radikalizma-konzervativizma. Teorijske su postavke Kerlingerova modela tijekom godina često provjeravane, te su nalazi uglavnom upućivali na njihovu ispravnost (Marjoribanks i Josefowitz, 1975; Kerlinger i sur., 1976; Kerlinger, 1978, 1980; Birenbaum i Zak, 1982), iako je bilo i osporavanja (Sidanius i Duffy, 1988). No najsnažniju je kritiku uputio sam Eysenck (Eysenck i Wilson, 1978). On je, naime, uvjerljivo pokazao kako je Kerlingerova teorija dijelom plod specifičnog uzorka čestica što ga je koristio u istraživanjima, a dijelom interpretacije izlučenih faktora. Za razliku od Eysenckovih i Wilsonovih ljestvica, Kerlinger je u svoj mjerni instrument uključio samo čestice *društvene osjetljivosti*, poput religije, obrazovanja i građanskih prava, dok su one sa suprotnog kraja iste dimenzije ispuštene. Na taj je način uistinu dobio dva faktora, ali se čini da je Eysenck bio u pravu tvrdeći kako se radi o *društveno osjetljivom radikalizmu* i *društveno osjetljivom konzervativizmu*, odnosno faktorima *radikalizma* i *društvene osjetljivosti* zaokrenutima za 45, posve nalik *humanitarnosti* i *religioznosti* što ih je izlučio Ferguson (1973).

Opći zaključci o temeljnim odrednicama društvenih stavova

Opisane teorije ostavljaju dojam kako opću suglasnost oko broja i prirode temeljnih dimenzija društvenih stavova priječe uglavnom razlozi tehničke i metodološke naravi. Dvije skupine problema izazivaju najveće nesuglasice. To su nepostojanje jasnog kriterija utvrđivanja broja temeljnih dimenzija i neslaganje oko toga treba li se prilikom rotacije faktora slijepo prepustiti matematičkoj metodi ili usmjeriti osovine u teorijom zacrtanom smjeru.

Prilično je izvjesno da Eysenckova teorija posjeduje određenu prednost pred ostalima. Ona, doduše, pretpostavlja svega dvije temeljne ideologijske dimenzije, ali broj nižih faktora nije ograničen ni

SLIKA 5. Položaj konstrukata različitih teorija u prostoru Eysenckovih dimenzija (prerađeno prema Eysencku i Wilsonu, 1978)

specificiran. Stoga je u nju razmjerno jednostavno ugraditi sve teorije koje, poput Guilfordove ili Fergusonove, nalaze veći broj temeljnih odrednica društvenih stavova argumentacijom kako je riječ o faktorima niže razine općenitosti. Isto tako, čini se da preostale dvofaktorske teorije, poput Wilsonove i Kerlingerove, predstavljaju samo posebne inačice temeljne Eysenckove paradigme, dimenzija zaokrenutih u nekom drugom smjeru. Tehnički gledano, radi se o rotacijskom problemu, ili preciznije, o različito konfiguriranim skupovima čestica koje utječu na samu rotaciju. Razmotrimo, primjerice, kako bi mogla izgledati konfiguracija upravo opisanih dvofaktorskih modela temeljnih društvenih stavova unutar koordinatnog sustava Eysenckovih dimenzija.

Ipak, ni jedan od dva temeljna problema, prepoznatih u pokušaju sažimanja postojećih teorijskih modela, broj zadržanih dimenzija ni uzorak čestica sadržanih u mjernom instrumentu, ne treba podcijeniti jer oba u znatnoj mjeri utječu na konačan rezultat. Pritom se manjkava tehnička rješenja izravno odražavaju na teorijskom polju, ugrađujući u modele varijancu posve efemernih i akcidentalnih činitelja. Stoga se analizom teorijskih modela nameću dva zaključka: a) treba jasno definirati načelo zadržavanja faktora kao temeljnih odrednica društvenih stavova i b) instrumentom valja zahvatiti sveobuhvatnu i reprezentativnu skupinu društvenih stavova.

1.2 SUVREMENI TEORIJSKI MODELI LIČNOSTI: VLADAJUĆA PARADIGMA

Društvene su znanosti često lišene općeg slaganja oko temeljnog okvira kojim obuhvaćaju i kroz kojeg sagledavaju vlastitu problematiku, ili, koristeći Kuhnovu terminologiju, u njima se osjeća manjak paradigme (Kuhn, 1970). Prema Eysencku (1991), postojanje paradigme očituje se u prihvaćenosti određenog teorijskog modela od većine djelatnika u području te u suglasnosti oko metodologije istraživanja i uvjeta dokazivanja odnosno odbacivanja hipoteza. Takvi se modeli predaju kao temeljno gradivo studentima i čine okosnicu